

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr* Adlı Tefsirinin Rivayet Kaynakları:

Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî Örneği*

The Sources of Narration of al-Suyûtî's Tafsir Entitled al-Durr al-Manthûr:

The Case of Muhammad b. Yûsuf al-Firyâbî

مصادر رواية تفسير السيوطي المسمى الدر المنثور: مثال محمد بن يوسف الفريابي

Celalettin ALKAN

Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

PhD Student, Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Department of Basic

Islamic Sciences

Çanakkale, Türkiye

celalettin_alkan@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-5025-1857>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 11/02/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 22/04/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Alkan, Celalettin. “Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr* Adlı Tefsirinin Rivayet Kaynakları: Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî Örneği”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan/April, 2024), 331-336.

<https://doi.org/10.31121/tader.1435087>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

* Bu makale Doç. Dr. Nur Ahmet KURBAN danışmanlığında hazırlamakta olduğum, “Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin Tefsir Anlayışı: Suyûtî'nin ‘*ed-Dürrü'l-Mensûr*’ Adlı Tefsiri Özelinde” isimli doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Öz

Süyûtî'nin (ö. 911/1505) seçkin eserlerinden biri olan *ed-Dürrü'l-mensûr*, rivayet türü tefsirlerin en kapsamlılarından biridir. Süyûtî bu eserinde ayetleri tefsir ederken kendi kanaatlerini sunmaktan kaçınmış, bunun yerine tamamen elinde bulunan rivayetleri kullanmayı tercih etmiştir. Benimsediği yöntem sayesinde kendi dönemine kadarki tefsir müktesebâtının hatırı sayılır bir kısmını toplayacak şekilde oluşturduğu *ed-Dürrü'l-mensûr*, bu haliyle adeta bir tefsir koleksiyonunu andırmaktadır. Yalnızca rivayetlerden müteşekkil yapısı onu mutlak bir rivayet tefsiri kılmaktadır. Bu eserin dikkat çekici özelliklerinden bir diğeri ise bazı kaynaklarının günümüze ulaşmamış olmasıdır. Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin (ö. 212/827) tefsiri de bu kayıp kaynaklardan bir tanesidir. Firyâbî daha çok hadisçiliği ve tefsirciliği ile meşhur olan, hadis otoriteleri tarafından genellikle "sika" kabul edilen muteber bir âlimdir. Onun rivayet ettiği hadisler *Kütüb-i Sitte*'nin tümünde yer almıştır. Kendisiyle aynı nisbeyi taşıyan ve ülkemizde de tanınan Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen el-Firyâbî'den (ö. 301/913) yaklaşık bir asır önce yaşamıştır. Kaynaklardaki nisbesine göre Türk olduğu bilinmektedir. Firyâbî bunların yanı sıra erken dönemin tanınmış simalarından olan Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) gözde öğrencisidir ve ünlü hadis âlimi Buhârî'nin (ö. 256/870) en büyük hocalarından biridir. Tüm bu yönler dikkate alındığında Firyâbî'nin tefsirinin elimizde olmaması üzücü bir kayıptır. Onun *ed-Dürrü'l-mensûr* aracılığıyla muttali olabildiğimiz rivayetlerine bakıldığında pek çok konuya geniş bir yelpazede değindiği anlaşılmaktadır. Bu rivayetler sonraki dönemlerde yazılan tefsirlere kaynaklık etmiş ve günümüzdeki tefsir anlayışlarının teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Rivayet.

Abstract

al-Durr al-Manthur fi Tafzir bil-Ma'thur, one of the distinguished works of Suyûtî (d. 911/1505), is one of the most comprehensive narration-type commentaries. In this work, al-Suyûtî avoided presenting his own opinions in his exegesis of the verses, preferring instead to use the narrations available to him. Thanks to the method he adopted, *ad-Durr al-manthûr*, which gathers a considerable part of the tafsîr scholarship up to his own time, resembles a collection of tafsîr in this form. Its structure consisting solely of narrations makes it an absolute narrative exegesis. Another remarkable feature of this work is that some of its sources have not survived. The tafsîr of Muhammad b. Yûsuf al-Firyâbî (d. 212/827) is one of these lost sources. al-Firyâbî was a well-respected scholar who was mostly known for his hadîth and tafsîr, and was generally regarded as "sika" (reliable) by hadîth authorities. The hadiths narrated by him are included in all of the Qutub al-Sitta. He lived about a century before Abu Bakr Ja'far b. Muhammad b. al-Hasan al-Firyâbî (d. 301/913), who bears the same attribution as him and is also known in our country. He is known to be a Turk according to his nisab in the sources. Firyâbî was also a favorite student of Sufyân al-Sawrî (d. 161/778), a prominent figure of the early period, and one of the greatest teachers of the famous hadîth scholar al-Bukhârî (d. 256/870). Considering all these aspects, it is a sad loss that we do not have Firyâbî's tafsîr. From his narrations, which we have access to through *ad-Durr al-manthûr*, it is clear that he touched upon a wide range of topics. These narrations served as a source for the tafsirs written in later periods and played an important role in the formation of today's understanding of tafsîr.

Keywords: Tafsîr, al-Suyûtî, *ad-Durr al-manthûr fi't-tefsîr-i bi'l-ma'thûr*, Muhammad b. Yûsuf al-Firyâbî, Narration.

الخلاصة

يعد كتاب الدر المنثور في التفسير المأثور، أحد مؤلفات السيوطي المميزة (ت ٩١١هـ/١٥٠٥م)، أحد أشمل الشروح السردية. وقد تجنب السيوطي في هذا العمل ترجيح أرائه في تفسير الآيات، مفضلاً سرد الروايات الواردة. ويفضل الطريقة التي اتبعها، فإن الدر المنثور، جمع جزءاً كبيراً من علوم التفسير منذ عصر النبوة إلى عصره، وهو بهذا يشبه مجموعة تفسيرية متكاملة. بنيته المكونة من روايات فقط تجعله تفسيراً مأثوراً مطلقاً. ومن السمات الرائعة في هذا التفسير أيضاً أن بعض مصادره التي اعتم عليها السيوطي لم تصل إلينا إلا عن طريقه. ومن هذه المصادر المفقودة مصادر محمد بن يوسف الفريابي (ت ٢١٢هـ/٨٢٧م). كان الفريابي عالماً محترماً وكان معروفاً في الغالب بحديثه وتفسيره، وكان يُنظر إليه بشكل عام على أنه ثقة من قبل رواة الحديث. والأحاديث التي رواه عنه موجودة في جميع كتب السنة. عاش قبل أبي بكر جعفر بن محمد بن الحسن الفريابي (ت ٣٠١هـ/٩١٣م) وهو مثله ومعروف أيضاً في بلادنا حوالي قرن. وحسب المصادر فإنه تركي. كان الفريابي أيضاً تلميذاً مفضلاً لسفيان الثوري (ت ١٦١/٧٧٨)، وهو شخصية بارزة في الفترة المبكرة، كما أنه يعتبر أحد مشايخ الإمام البخاري (ت ٢٥٦/٨٧٠). بالنظر إلى كل هذه الجوانب، فمن المؤسف أننا لا نملك تفسير الفريابي. ومن رواياته التي حصلنا عليها من خلال الدر المنثور يتبين أنه تناول مجموعة واسعة من

المواضيع. كانت هذه الروايات بمثابة مصدر للتفسيرات المكتوبة في فترات لاحقة ولعبت دورًا مهمًا في تشكيل فهم التفسير اليوم الكلمات المفتاحية: التفسير، السيوطي، الدر المنثور في التفسير المأثور، محمد بن يوسف الفريابي، الرواية

Giriş

ed-Dürrü'l-mensûr; Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-beyân*'ını, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*'ini, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*'ini, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*'ini ve daha pek çok tefsirdeki rivayetleri içeren bir eserdir. Diğer yandan bu eser, İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930) bir bölümü günümüze ulaşan *et-Tefsîr*'i ve bugün elimizde bulunmayan; İbn Cüreyc'in (ö. 150/767), Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795), Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812), Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) tefsirleri gibi eserlerdeki bilgilerin bir kısmını da kaydetmiştir. Kısacası *ed-Dürrü'l-mensûr*, en temel rivayet tefsirlerinin yanında, bugün yalnızca bir bölümü mevcut olan ya da tamamen kayıp durumdaki tefsirleri taramış ve hiç de azımsanmayacak düzeydeki belirli kısımlarını günümüze ulaştırmayı başarmıştır. Bu durum tefsir okuyucusuna geçmişten *ed-Dürrü'l-mensûr*'un yazılış dönemine kadarki tefsir yorumlarını ana hatlarıyla tek bir eserde görebilme imkânı sunmuştur.

ed-Dürrü'l-mensûr'un kayıp kaynaklarından bir diğeri, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin tefsiridir. Onun çok erken bir dönemde yaşaması; Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774), Zâide b. Kudâme (ö. 161/777) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi âlimlerden hadis öğrenmiş olması câlib-i dikkattir. Ayrıca Firyâbî; Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Buhârî gibi önemli hadis otoritelerinin de hocası konumundadır. Bu durum hem onun hayatına dair ilgi uyandırmakta hem de aktaracağı rivayetlerin kıymetini artırmaktadır.

Tespit edilebildiğimiz kadarıyla Firyâbî'nin hayatına, tefsir rivayetlerine yahut tefsir anlayışına dair daha önce ülkemizde yapılmış herhangi bir yüksek lisans ya da doktora tezi bulunmamaktadır. Dolayısıyla o, *ed-Dürrü'l-mensûr* özelinde bir değerlendirmeye de tâbi tutulmamıştır. Fakat bu noktada hayatına ilişkin Ali Osman Koçkuzu'nun 1996 yılında Diyanet İslâm Ansiklopedisi için yazdığı "Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî" maddesini hatırlatmalıyız. Yine de sözü edilen madde son derece kısadır. Yurt dışında ise; Sudanlı âlim Rukayye Osman Ahmed tarafından, Sudan Kur'ân-ı Kerîm ve İslâmî İlimler Üniversitesi bünyesinde, 2005 yılında *مرويات الفريابي الكبير في التفسير محمد بن يوسف بن واقد بن عثمان الضبي* (Büyük Firyâbî'nin Tefsir Rivayetleri: Muhammed b. Yûsuf b. Vâkıd b. Osmân ed-Dabbiyy) isimli bir doktora tezi hazırlandığı bilinmelidir. Buna ek olarak Muhammed b. Abdillâh b. Ali el-Hudayrî tarafından, 2017 yılında, Suudî Arabistan'da yayımlanan *الإمام المفسر محمد بن يوسف الفريابي ومنهجه في تفسيره* (İmam, Müfessir Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî ve Tefsirindeki Metodu) başlıklı makale de not edilmelidir. Görebildiğimiz kadarıyla bunlardan başka yurt dışında herhangi bir çalışma söz konusu değildir.

Bu makale kapsamında öncelikle Firyâbî'nin hayatı çeşitli açılardan ele alınacaktır. Böylelikle onun ülkemizde tanıtılması amaçlanmaktadır. Ardından *ed-Dürrü'l-mensûr*'un özelliklerine ve rivayet tefsirleri arasındaki konumuna değinilecektir. Son kısımda ise *ed-Dürrü'l-mensûr*'da Firyâbî'ye atfedilen rivayetlerin nicelik ve nitelik bakımından değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin Hayatı

1.1. İsmi ve Doğum Yeri

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Vâkîd b. Osmân el-Firyâbî'dir.¹ 120/738² veya 126/743-744³ yılında, Afganistan'ın Belh yakınlarındaki Fâryâb kasabasında dünyaya gelmiştir.⁴ Tebe-i tâbiîn neslinin küçüklerindedir.⁵ Doğum tarihi hakkındaki ihtilaf, bizzat kendisine dayandırılan rivayetlerle biyografi yazarlarının kanaatleri arasındaki farklılıktan kaynaklanıyor gibidir.⁶ Firyâbî, kendisinden bahsedilen eserlerde; doğum yeri olan Fâryâb'a nispeten "el-Firyâbî", "el-Fâriyâbî", "el-Fîryâbî";⁷ oğluna nispeten "Ebû Abdillâh",⁸ mevlâsı olduğu kabileye nispeten "ed-Dabbiyy",⁹ Türk olmasından dolayı "et-Türkî/et-Türkî el-Asl",¹⁰ aynı ismi taşıyan âlimlerin en büyüğü olması hasebiyle "el-Firyâbî el-Kebîr"¹¹ ve Buhârî'nin en büyük hocalarından biri olması sebebiyle de "Şeyhu'l-Buhârî"¹² olarak anılmıştır. Ancak onun hakkındaki en yaygın kullanım "el-Firyâbî" şeklindeki kullanımdır. Bu kayıtlar onun ülkemizde tanınan Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî ile karıştırılmaması açısından önemlidir.

Firyâbî'nin doğum yeri olan Fâryâb, günümüzde Afganistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Kadim bir tarihi olan Fâryâb,¹³ Nişâbûr, Tûs, Merv, Belh, Semerkand ve Buhârâ gibi önemli ilim merkezlerinin bulunduğu zengin Horasan ilim havzasında yer almaktadır.¹⁴ Şehrin bu müstesna konumu, ileride Firyâbî'nin çevresindeki ulemâ ile gireceği etkileşim açısından oldukça değerlidir. Ayrıca şehir, kendi içinden de şöhretli muhaddisler ve çeşitli

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, ts.), 1/264.

² Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1974), 1/197.

³ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarabat: Dâiratü'l-Meârif, 1973), 9/57.

⁴ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Muallimî el-Yemânî (Haydarabat: Dâirati'l-Meârif, 1962), 10/206.

⁵ Mîsâid b. Süleyman Tayyâr, *Mevsûatü't-tefsîri'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2018) 1/66.

⁶ Fesevî (ö. 277/890) ve Mizzî (ö. 742/1341) bizzat Firyâbî'ye dayandırarak onun 120/738'de doğduğunu nakletmektedir. Bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/197; Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân Ebû'l-Haccâc el-Mizzî, *Tezhibü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 27/61. İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Sem'ânî (ö. 562/1166) ise bu tarihin 126/743-744 olduğunu söylemektedir. Bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/57; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Mahmud İbrahim Zayed (Halep: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1977), 2/324.

⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez- et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 2003), 15/401.

¹⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/275.

¹¹ Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-mûsânnifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1951), 2/10.

¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 8/291. Buhârî'nin Firyâbî ile tanışıklığı çok genç yaşlarına dayanmaktadır. Buhârî ondan Şam'da hadis almıştır. Bağdatlı âlim Hasan el-E'yun (ö. ?), "Biz Firyâbî'nin kapısında Buhârî'den hadis yazdığımızda Buhârî'nin yüzünde henüz sakal bile yoktu. Bunun üzerine ona kaç yaşında olduğunu sorduk ve bize 17 yaşında olduğunu söyledi." demektedir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/84.

¹³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 115.

¹⁴ Ebû'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî, *Merasedü'l-ittula' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), 1/456-457.

sahalarda adından söz ettiren bilginler çıkarmıştır.¹⁵ Firyâbî ise hepsinin içerisinde bölgenin en çok tanınan âlimidir.¹⁶

1.2. Seyahatleri

Firyâbî'nin seyahatlerine ne zaman ve kaç yaşında başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak hocası Sevrî 161/778¹⁷ yılında vefat ettiğinde Firyâbî henüz kırklı yaşlarının başında olmalıdır. Bu da Firyâbî'nin çok genç yaşlarda ilim yolculuğuna çıktığını göstermektedir.¹⁸

Firyâbî bir görüşe göre Evzâî'den hadis almak amacıyla Beyrut'ta ve Şam'da bulunmuştur.¹⁹ Ardından onun Mekke'ye gittiği ve burada değişik âlimlerden hadis alıp aktardığı bilinmektedir. Firyâbî burada tanıştığı Süfyân es-Sevrî ile iyi bir dostluk kurmuş, sonraları onunla Kûfe'ye gitmiştir.²⁰ Zamanla Kûfe'de yaşayan önemli tefsir âlimleri arasında adından söz ettirmiştir.²¹ Mısırlı tarihçi İbn Yûnus'a (ö. 347/958) dayandırılan bir bilgiye göre onun Mısır'a geldiği ve burada insanların kendisinden hadis yazdığı da ifade edilmektedir.²² Firyâbî ilerleyen yıllarda o dönem Filistin'de bir sahil kasabası olan Kaysâriyye'ye²³ yerleşmiştir. Firyâbî hayatının sonuna kadar burada ikamet etmiştir. Şehir, onun bulunduğu süre boyunca başta hadis araştırmacıları olmak üzere pek çok insanın ilgi odağı olmuştur. Farklı İslâm belgelerinde yaşayan nice ilim talibi, bilinen dünyanın bu ünlü âliminden hadis almak ve kendisine soru sormak amacıyla Kaysâriyye'ye yolculuk yapmıştır.²⁴

Firyâbî'nin böyle bir üne kavuşmasının temel sebebi, hocası Süfyân es-Sevrî'dir. Zira Sevrî'nin hayatı hakkında bilgi edinmek isteyenler Firyâbî'yi sıklıkla ziyaret etmiştir. Ahmed b. Hanbel de bu kişilerden biridir. O, Mekke'de Firyâbî ile karşılaşmış,²⁵ ondan hadis yazmış,²⁶ Firyâbî Kaysâriyye'ye yerleştikten sonra da tekrar onun yanına gitmek istemiştir. Yolculuğu esnasında Hims'ta konaklamış, burada hadis okuyanları dinlemiştir. Yeniden yola çıkıp Kaysâriyye'ye yaklaştığında ise Firyâbî'nin vefat haberini alarak derin bir üzüntüye kapılmış ve Hims'a geri dönmüştür. Kendisine, “*Sen Süfyân es-Sevrî gibi büyük imamlardan hadis yazdın. Bu hüznün de nedir?*” denildiğinde, “*Hadisler çoktur. Fakat ben ondan Sevrî'nin ahlakını öğrenmek istiyordum. Çünkü Firyâbî onun dostuydu.*” demiştir.²⁷ Bu olay Firyâbî'nin

¹⁵ bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tebşiru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebeh*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 3/1107.

¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

¹⁷ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefâyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), 2/291.

¹⁸ Ali Osman Koçkuzu, “Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 16/146.

¹⁹ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Ömerî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 56/322.

²⁰ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/197-198, 719; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 56/327-328.

²¹ Ziyâd Muhammed Mansûr, *et-Tabakâtü'l-kübrâ: el-Kısmü'l-mütemmim litâbi ehli'l-Medîneti ve min ba'dihim* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm, 1987), 25.

²² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 56/326.

²³ Bu şehir günümüzde İsrail'in kontrolünde olan, Tel Aviv ve Hayfa şehirlerinin arasında kalan Kaysâriyye, güncel adıyla Kaysaria/Caesarea şehridir.

²⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/402.

²⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/401.

²⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, 1952), 8/119-120.

²⁷ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavaz-Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 469.

ulemâ nezdindeki değerinin bir başka vechesini yansıtmaktadır. Bazı kimselerin rüyalarında Hz. Peygamber'i görmeleri ve onun telkinleriyle hadis yazmak için Firyâbî'ye yönlendirilmeleri de Firyâbî'ye ayrı bir saygınlık katmıştır.²⁸ Öyle ki o, bazı kaynaklarda “Şeyhu’ş-Şâm/Şam’ın üstadı” olarak anılmıştır.²⁹

Netice itibariyle Firyâbî, -seyahatlerinin sıralaması tam olarak tespit edilememekle beraber- ilim yolculuğu için doğum yeri olan Fâryâb’tan çıkmış; Beyrut, Şam, Mekke, Kûfe, Mısır ve son olarak da Kaysâriyye’ye gitmiştir. Buna göre Firyâbî’nin yolculuklarında 9.000 kilometreden fazla bir mesafeyi aştığı düşünülmektedir. Firyâbî kimi zaman Fâryâb’a dönme-yi arzulamış olsa da memleketine bir daha dönmemiştir.³⁰ O Kaysâriyye şehrinde, Rebîülev-vel (Haziran) 212/827³¹ ya da 213/828³² tarihinde vefat etmiştir. Kaynaklar çoğunlukla 212/827 tarihini zikretmektedir.

1.3. İlmî Şahsiyeti

Firyâbî yolculukları boyunca başta Süfyân es-Sevrî olmak üzere Evzâî ve Zâide b. Kudâme gibi âlimlerden hadis öğrenmiştir. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel,³³ Buhârî ve daha niceleri hadis almıştır.³⁴ Onun rivayetleri, 24’ü -bir görüşe göre 26’sı-³⁵ *Sahîh-i Buhârî*’de³⁶ olmak üzere *Kütüb-i Sitte*’de yer almıştır. Ayrıca Firyâbî’nin rivayetleri Süyûtî’nin *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*’ında³⁷ ve tespiti mümkün olamayacak kadar fazla eserde kullanılmıştır. Doksanlı yaşlarının başında vefat ettiği düşünülen Firyâbî, pek çok âlim tanımıştır. Bu bölümde Firyâbî’nin diğer âlimlerle olan etkileşimleri ve eserlerinden bahsedilecektir.

1.3.1. Hocaları ve Öğrencileri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Firyâbî’nin hocaları şu şekildedir:

Mekkeli İbn Ebî Necîh (ö. 131/749),³⁸ Horasan’da yaşayan Gâlib b. Ubeydullah el-Cezerî (ö. 135/753), İbn Dînâr el-Kureşî (ö. 136/754),³⁹ İbrâhim b. Ebî Abele (ö. 151-769),⁴⁰ Kûfeli Ömer b. Zer el-Hemedânî (ö. 153/771), Kûfeli Fıtr b. Halife (ö. 155/773),⁴¹ Abdur-

²⁸ H. 3. asır muhaddislerinden Ali b. Abdülazîz’in (ö. 286/899) anlattığına göre; bir kişi Abdürrezzâk es-San’ânî’den (ö. 211/826-27) hadis yazmak niyetiyle Yemen’e gitmiş ancak San’ânî bu kişiyi kabul etmemiştir. Daha sonra Hz. Peygamber bu zatın rüyasına girmiş ve “*Süfyân es-Sevrî’nin kitaplarını Firyâbî’den dinlemek için de Şam’a git.*” demiştir. Bk. İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 56/332.

²⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 2/292.

³⁰ Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîh*, 1/197-198.

³¹ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 1/264; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 15/402; Ebü’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefâyât*, thk. Ahmet el-Arnâvut et-Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 2000), 5/159.

³² Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1992), 10/260.

³³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/289-291.

³⁴ Sem’ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb* (Hindistan: Dâiratu’l Meârif en-Nizâmîyye, 1908), 9/537.

³⁶ İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 56/326.

³⁷ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmme, 1974), 1/46, 57, 100, 101, 143, 2/4, 136, 137, 139, 134, 131, 161, 3/4, 4/224, 239, 254.

³⁸ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, thk. Ali Muhammed El Becâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1963), 4/71.

³⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 27/53.

⁴⁰ Sem’ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 8/289-290.

rahmân b. Amr el-Evzâî,⁴² Kûfeli Mâlik b. Miğvel (ö. 158/776),⁴³ Kûfeli Yûnus b. Ebî İshâk (ö. 159/776),⁴⁴ Kûfeli İsrâil b. Yûnus (ö. 160/777),⁴⁵ Kûfeli Fudayl b. Merzuk (ö. 160/777),⁴⁶ Zâide b. Kudâme,⁴⁷ Süfyân es-Sevrî,⁴⁸ Kûfe'de yaşayan Kays b. Rebî' (ö. 163/781), Bağdatlı Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân (ö. 165/783),⁴⁹ Mekkeli Nâfi b. Ömer (ö. 169/786), Basralı Cerîr b. Hâzim (ö. 170/787),⁵⁰ Kûfeli Cerrâh b. Melîh (ö. 175/792),⁵¹ Kûfeli Süfyân b. Uyeyne,⁵² İsa b. Abdurrahmân el-Becelî (ö. ?), Sabîh b. Muhriz (ö. ?), Basralı Ebân b. Abdillâh el-Becelî (ö. ?), Bağdatlı Abdülhamid b. Behrâm (ö. ?) Kûfeli Verkâ b. Ömer (ö. ?),⁵³ Kûfeli Sa'lebe b. Süheyl (ö. ?), Kûfeli Hâris b. Süleyman (ö. ?), Kûfeli Seriy b. Yahya (ö. ?), Şamlı Seleme b. Bişr b. Safiyy (ö. ?), Hımslı Sabîh b. Mahrez (ö. ?), Şamlı Sadaka b. Abdullah es-Semîn (ö. ?), Ömer b. Râşid el-Yemânî (ö. ?), Ebû Mutî' Muâviye b. Yahyâ (ö. ?), Yahyâ b. Eyyûb el-Becelî (ö. ?), Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. ?), Ebû Ziyâd el-Kattân (ö. ?),⁵⁴ Mücahid b. Ferkad (ö. ?).⁵⁵ Bu isimlere ek olarak Firyâbî'nin Şamlı Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir'den (ö. 153/771) bir kitap dinleyip yazdığı ancak daha sonra birinin bu kitabı alıp kaybettiği ifade edilmektedir.⁵⁶

Böyle bakıldığında Firyâbî'nin 37 kişiden hadis aldığı anlaşılmaktadır. Hadis aldığı kişilerin çoğunun Kûfeli oluşu, onun ilim yolculuğunda Kûfe'nin önemini açıkça göstermektedir. Öte yandan bu durum Kûfe'de sıkı bir hadis öğrenim dönemi geçirdiğinin de işaretidir.

Tespitlerimize göre Firyâbî'ye öğrencilik yapan kişiler ise şöyledir:

Bağdat ve Medine'de yaşayan Abdülaziz b. İmrân (ö. 197/814),⁵⁷ Ubeyd b. Âdem el-Askalânî (ö. 220/834), Abdülvehhâb b. Necde el-Hûtî (ö. 232/846), Muhammed b. Ebî Itâb el-E'yun (ö. 240/854), Ubeydullah b. Fudâle en-Nesâî (ö. 241/855), Abdurrahman b. İbrahim ed-Dımaşkî (ö. 245/859), Şam'da yaşayan Ahmed b. Ebü'l-Havârî (ö. 246/860), Nişâburlu Seleme b. Şebîb (ö. 247/861), Abbâs b. Velîd el-Hilâl (ö. 248/862), Basra ve Şam'da yaşayan Kâsım b. Osman (ö. 248/862), Mahmud b. Halid es-Sülemî (ö. 249/867), Muhammed b. Sehl el-Buhârî (ö. 251/865), Müemmel b. İhâb er-Rabeî (ö. 254/868), Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî (ö. 255/869),⁵⁸ Hims'ta yaşayan Yahyâ b. Osman el-Kureşî (ö. 255/869),⁵⁹ Abdullah b. Abdurrahman el-Mesrankadî (ö. 255/868), Muhammed b. İsmâil el-Buhârî,⁶⁰ İsa b. Muhammed en-Nehhâs (ö. 256/870), Muhammed b. Abdülmelik b. Zencuveyh (ö. 257/871), Muhammed b. Yahyâ en-Neysâbü'rî (ö. 258/872), Muhammed b. Halef el-Askalânî (ö.

⁴² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1/264.

⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/289-290.

⁴⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/53.

⁴⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/289-290.

⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1/264.

⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/53; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/535-536.

⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/289-290.

⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/53; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/535-536.

⁵² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed El Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 4/71.

⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/289-290.

⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/53; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/535-536.

⁵⁵ Zehebî, *el-Muğni fi'd-duafâ*, thk. Nüreddin Itr (Katar: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.), 2/542.

⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 56/326.

⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/119.

⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/53; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/535-536.

⁵⁹ Bu kişinin adı Firyâbî'nin hocaları arasında da zikredilmektedir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/53; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/535-536.

⁶⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/206.

260/874), Ömer b. Hattâb es-Sicistânî (ö. 264/878), Muhammed b. Müslim er-Râzî (ö. 265/879), Bağdat'ta yaşayan Muhammed b. Avf et-Tâî (ö. 272/886), Bağdat'ta vefat eden Muhammed b. Miskîn (ö. 289/903), Fâryâb ve Beytûlmakdis'te yaşayan İbrâhim b. Muhammed el-Firyâbî (ö. ?), İbrahim b. Muâviye el-Kaysarânî (ö. ?), İbrahim b. Velîd et-Taberânî (ö. ?), Ahmed b. Ezher en-Neysâbûrî (ö. ?), Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Salih et-Temîmî (ö. ?), Kûfe yaşayan Ahmed b. Abdullah el-Iclî (ö. ?), Ahmed b. Abdullah el-Berkî (ö. ?), Ahmed b. Abdolvâhid b. Abûd (ö. ?), Şamlı Ahmed b. Ali ed-Dımaşkî (ö. ?), Nişâburlu Emed b. Yûsuf es-Sülemî (ö. ?), İshak b. Mansûr el-Kevsec (ö. 251/865), Şam'da yaşayan İsmail b. Hısn (ö. ?), Bağdat'ta yaşayan İsmail b. Ömer (ö. ?), Humejd b. Zencuveyh (ö. ?), Nesâ'da yaşayan Ebû Âsım Huşeyş b. Efram (ö. ?), Zalîm b. Hatîd ed-Debûsî (ö. ?), Abbâs b. Abdullah et-Terkîfî (ö. ?), Abdullah b. Muhammed b. Saîd b. Ebî Meryem (ö. ?), Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (ö. ?), Abdullah b. Muhammed el-Haşşâb (ö. ?), Abdülaziz b. Ya'kûb el-Kaysarânî (ö. ?), Abdülmelik b. Mervân er-Rakkî (ö. ?), Abdülvâris b. Hasan el-Kuraşî (ö. ?), Amr b. Sevr el-Cüzâmî (ö. ?), Muhammed b. İbrahim es-Sûrî (ö. ?), Mektûm b. Abbâs el-Mervezî (ö. ?), Heysem b. Mervân el-Ansî (ö. ?), Taberiyye ve Rey'de yaşayan İbrahim b. Velîd (ö. ?), Velîd b. Utbe ed-Dımaşkî (ö. ?).⁶¹ Ebû Ziyâd el-Kattân (ö. ?)⁶² ve Mısır'da yaşayan Saîd b. Esed b. Mûsâ (ö. ?).⁶³

Bu veriler neticesinde Firyâbî'nin 57 kişiye hadis aktardığı anlaşılmaktadır. Kendisinden hadis alan âlimlerin yaşadığı bölgelere bakıldığında onların Firyâbî'ye çeşitli coğrafyalardan geldiği görülmektedir. Diğer yandan hemşehrisi olan Fâryâblı hadisçilerin de Firyâbî'ye ilgi göstermeleri, onun memleketinde saygın bir âlim olduğunun işaretidir.

1.3.2. Ulemânın Firyâbî Hakkındaki Kanaatleri

Firyâbî ilmî yönü son derece güçlü bir âlimdir. Kaynaklar ondan bahsederken; “imam”, “âlim”,⁶⁴ “müfessir”,⁶⁵ “muhaddis”, “hafız”, “fakih”,⁶⁶ “hadis âlimi”,⁶⁷ “konumu yüce bir âlim”,⁶⁸ “Şeyhu'ş-Şâm”⁶⁹ ve “Şeyhu'l-İslâm”⁷⁰ gibi övgü dolu nitelemelerde bulunmaktadır. Bu sözlerden Firyâbî'nin farklı disiplinlerde kendini ispatlamış, çok yönlü bir âlim olduğu ve kendi devrinde hatırı sayılır bir üne kavuştuğu anlaşılmaktadır. Zira hocası Süfyân es-Sevrî bir keresinde onun ferâiz dışında tüm ilimlerden payı olacağını söylemiştir. Firyâbî'den söz edenler ileride Sevrî'nin öngörüsünün doğru çıktığını bildirmişlerdir.⁷¹ Öte yandan Firyâbî, biyografi yazarlarınca yer yer bağlantıda olduğu âlimlerle ilişkilendirilerek; “A'meş'i gören”⁷² ve “Süfyân es-Sevrî'nin dostu”⁷³ diye de tanıtılmaktadır.

⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/54-55; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/535-536.

⁶² Bu kişinin adı Firyâbî'nin hocaları arasında da zikredilmektedir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/53; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/535-536.

⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/119.

⁶⁴ Safedî, *el-Vâfi*, 5/159.

⁶⁵ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.), 12/140.

⁶⁶ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlm, 2002), 7/148; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/140-141.

⁶⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/148.

⁶⁸ Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvîni, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, thk. Muhammed Said Ömer İdris (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1988), 2/472.

⁶⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/292.

⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/289.

⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/59-60.

⁷² Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Âvvâd (Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 2002), 6/90.

⁷³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 56/324.

İclî (ö. 261/875) ve İbn Ebî Hâtim Firyâbî'nin “sika” olduğunu belirtmektedir.⁷⁴ Aynı şekilde Safedî onun “sika” ve “sadûk” olduğunu söylemektedir.⁷⁵ Mizzî, Buhârî'ye dayandırdığı bir sözde Firyâbî'nin kendi devrinde Sevrî'nin en özel öğrencilerden biri olduğunu ve Nesâî'nin onun hakkında “sika” değerlendirmesinde bulunduğunu nakletmektedir.⁷⁶

Böylesi olumlu kanaatlerin yanında Firyâbî'nin eleştirildiği konular da olmuştur. Örneğin İbn Adî (ö. 365/976), Firyâbî'nin aktardığı نَبَاتُ الشَّعْرِ فِي الْأَنْفِ مِنْ الْجَذَامِ “*Burunda kıl çıkması cüzzama karşı güvencedir.*”⁷⁷ şeklindeki rivayetin aslı olmadığını söylemektedir. Ayrıca Sevrî'den yalnızca kendisinin aktardığı çok fazla söz bulunduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu eleştirilerine rağmen Firyâbî'nin “sadûk” ve “lâ bes'e bih” mertebesinde bir muhaddis olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Zehebî ise bu konuya, “Çünkü o, Süfyân gibi bir ilim denizine arkadaşlık yapmıştır. Bu sebeple bazı rivayetlerde tek kalması yadırganmamalıdır.” diyerek açıklama getirmeye çalışmaktadır.⁷⁹ Bunlara ilaveten Bağdat ulemâsından bazıları Firyâbî'nin Sevrî'den rivayet ettiği 500 hadisi hatalı naklettiğini iddia etmektedir.⁸⁰ Firyâbî'nin ravilerinden Mücahid b. Ferkad'ın zayıf bir ravi olduğu ve ondan münker bir hadis naklettiği de⁸¹ Firyâbî'nin tenkid edildiği konulardan bir diğeridir. Yine de hadis otoritelerinin çoğunluğu Firyâbî'nin “sika” mertebesinde, bir kısmı ise “sadûk” ve “lâ be'se bih” konumunda bir ravi olduğunu beyan etmektedir. Tüm bunların yanında Firyâbî'nin hayatı boyunca bidat ehli kişi ve gruplardan uzak durmayı kendine prensip edindiği bilinmektedir.⁸²

İbn Hibbân (ö. 354/965) Firyâbî'nin “Allah'ın en hayırlı kullarından biri” olduğunu söylemektedir.⁸³ Ayrıca kaynakların anlatımıyla o; “zâhid”, “verâ sahibi”,⁸⁴ “fazilet sahibi”⁸⁵ ve “abid”⁸⁶ bir insandır. Ahmed b. Hanbel de Firyâbî'nin “salih bir insan” olduğunu vurgulamaktadır. Öğrencisi Muhammed b. Sehl b. Asker bir gün Firyâbî ile yağmur duasına çıktıklarını, Firyâbî'nin ellerini açtığı anda yağmurun başladığını anlatmaktadır.⁸⁷ Firyâbî devlet adamlarından uzak yaşantısıyla da dikkat çekmiştir. O, kendisinden nasihat istemek için gelen Ahmed b. Yûsuf es-Sülemî'ye, “Allah'a karşı takvalı olmanı, sünnete yapışmanı ve idarecilerden uzak durmanı tavsiye ederim.” demiştir.⁸⁸ Bir defasında soru sormak için kapısına gelen bir ordu komutanına hizmetçisi aracılığıyla cevap vermiş, komutanın huzuruna çıkmamıştır. Komutan onun bu müstağni tutumundan çok etkilenmiş ve Firyâbî'yi övmüştür.⁸⁹ Tüm bunlar onun makam ve mevkiye önem vermediğinin, aksine zâhidâne bir yaşam sürmeyi tercih ettiğinin işaretidir.

⁷⁴ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Târîhu's-sikât* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Bâz, 1984), 416.

⁷⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 5/159.

⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/57.

⁷⁷ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Ebû Muâz Târık b. Avazullah-Ebü'l-Fazl Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 1/208.

⁷⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 4/468-469.

⁷⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/72.

⁸⁰ İclî, *es-Sikât*, 416; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/59.

⁸¹ Zehebî, *el-Muğnî*, 2/542.

⁸² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/58; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/290.

⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/57.

⁸⁴ Safedî, *el-Vâfi*, 5/159.

⁸⁵ Mehmed b. Mehmed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 59.

⁸⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/71.

⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/290-291.

⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/402.

⁸⁹ Bu olayı Rey Emiri Sürrî b. Muâz (ö. ?) anlatmıştır. Bk. İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 10/260-262.

1.3.3. Eserleri

Firyâbî'nin hiçbir eseri günümüze ulaşamamıştır. Kaynaklarda kendisine nispet edilen eserleri ise şöyledir: *Tefsîrû'l-Kur'ân*,⁹⁰ *Kitâbü't-Tahâre*, *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü's-Sıyâm*, *Kitâbü'z-Zekât*, *Kitâbü'l-Menâsik*,⁹¹ *Kitâbü Terki'l-mer-i ani'l-Kur'ân*,⁹² *el-Müsned*⁹³ ve *Min hadîsi el-İmâm Süfyân b. Saîd es-Sevrî*.⁹⁴

Eserlerinin isimlerinden Firyâbî'nin tefsir ve hadisle özel olarak meşgul olduğu ancak bununla beraber fıkıh kitapları da telif ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁵ Bu bağlamda *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü's-Sıyâm*, *Kitâbü'z-Zekât* ve *Kitâbü'l-Menâsik* adlı çalışmalarıyla İslâm'ın beş şartına ilişkin bir seri oluşturmaya yönelik mesai harcadığı görülmektedir. *Kitâbü Terki'l-mer-i ani'l-Kur'ân* isimli kitap ise, mevcut isimlendirmesiyle Kur'ân'ı terk etmenin fenalığından bahseden bir öğüt kitabına benzemektedir.

2. *ed-Dürrü'l-mensûr* Adlı Eserin Özellikleri ve Rivayet Tefsirleri Arasındaki Konumu

2.1. Yazılışı

Tam adı *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*'dur.⁹⁶ Süyûtî bu eserini, benzeri daha önce yazılamayan birinci sınıf eserleri arasında zikretmektedir.⁹⁷ *ed-Dürrü'l-mensûr*'un yazılış hikayesi aslında Süyûtî'nin daha önce yazdığı *Tercümânü'l-Kur'ân* adlı bir başka tefsirle doğrudan ilişkilidir. Süyûtî, *Tercümânü'l-Kur'ân*'da kimi merfû kimi ise mevkûf olmak üzere 10.000 civarında rivayeti bir araya getirmiştir. Ancak *Tercümânü'l-Kur'ân*'da kullanılan hadisler ve rivayetler bütün senetleriyle sunulduğu için eserin hacmi bir hayli genişlemiştir. Hal böyle olunca Süyûtî, bu genişlikteki bir eseri okuyacak kimselerin sayıca az olduğunu görmüş ve eseri kısaltma lüzumu hissetmiştir. Böylece rivayetlerin yalnızca son kaynaklarını zikretme yoluna giderek *Tercümânü'l-Kur'ân*'ı yeniden düzenlemiştir. Bu işlemle senetler silinmiş ve *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr* adıyla nisbeten daha kısa bir tefsir oluşturulmuştur. Eser bu kısaltma işleminin ardından 898/1493 yılında 5 cilt halinde tamamlanmıştır.⁹⁸

⁹⁰ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/141. Eser *Tefsîrû'l-Firyâbî* adıyla ünlenmiştir. Bk. Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 59. Eseri Abdullah b. Muhammed b. Saîd b. Ebî Meryem rivayet etmiştir. Bk. Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/293. İbn Hacer el-Askalânî bu tefsirin küçük ama çok güzel bir tefsir olduğundan bahsetmektedir. Bk. İbn Hacer, *Tağlîku't-talîk alâ sahihi'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman Musa (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1984), 4/170.

⁹¹ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/10.

⁹² Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/293.

⁹³ Saîd b. Abdûs, Mahmûd b. Hâmid ed-Dımaşkî ve Ahmed b. Muhammed et-Temîmî tarafından rivayet edilen bu eser, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe*'sinin temel kaynaklarından. Bk. Koçkuzu, "Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî", 16/146.

⁹⁴ Âmir Hasan Sabri'nin neşrettiği bu eser, Seriy b. Yahyâ ve Firyâbî'nin Süfyân es-Sevrî'ye dayandırdığı rivayetlerden oluşmaktadır. Söz konusu eserin 123. sayfasından 171. sayfasına kadar olan ikinci kısmı, Firyâbî'nin rivayet ettiği bölümü teşkil etmektedir. Bk. Âmir Hasan Sabri, *Min hadîsi el-İmâm Süfyân b. Saîd es-Sevrî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 2004).

⁹⁵ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/293.

⁹⁶ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi târihi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Mısır, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 1/339.

⁹⁷ Süyûtî, *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*, thk. Elisabeth Mary Sartain (Mısır: el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, 2019), 105.

⁹⁸ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 1/3-4; Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, "Mukaddimetü't-tahkîk", *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, mlf. Süyûtî (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 1/7.

2.2. Metodu ve Özellikleri

ed-Dürrü'l-mensûr yazılış tarzı bakımından Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ına benzemektedir. Ne var ki Taberî eserinde aktardığı rivayetlerin tercih ve tashihine, değerlendirme ve muhakemesine ilişkin kanaatler beyan ederken *ed-Dürrü'l-mensûr* böylesi bir rivayet kritiğinden yoksundur. Aslında Süyûtî'nin hadis alanında telif ettiği *el-Câmiu'l-kebîr* adlı eserinde rivayetlerin değerlendirmesini de kapsayan bir metodu benimsediği bilinmektedir. Fakat onun *ed-Dürrü'l-mensûr*'u oluştururken naklettiği bilgilerin sıhhatine yönelik -büyük oranda- herhangi bir şart veya kayda bağlı kalmadığı açıkça görülmektedir. Süyûtî bunun yerine elinden geldiği kadar, ulaşabildiği tüm rivayetleri aktarmayı tercih etmiştir. *ed-Dürrü'l-mensûr*'un bu şekliyle en göze çarpan özelliği; dirayet yönteminden büsbütün uzak, tam anlamıyla mutlak bir rivayet tefsiri olmasıdır. Bu tefsir ayetler hakkında aktarılagelen yorumları görmek isteyenler için orijinal ve zengin bir kaynaktır.⁹⁹

Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr*'da takip ettiği bu yöntem, seçkin bir külliyyatın ortaya çıkmasına olanak sağlamış ve sonraki nesillere çok çeşitli tefsir malzemesi sunmuştur. Öte yandan bu yöntemin dezavantajlı bir sonucu ise eserde bulunan tefsir malzemesinin birtakım sıhhat sorunları içermesi olmuştur. Zira eserde sahih, hasen, zayıf, münker rivayetlerle ve uydurulmuş isrâiliyât türü bilgilerle karşılaşmak mümkündür. Bu türlü rivayetler genel olarak yaratılışın başlangıcı, peygamber kıssaları, geçmişte yaşamış topluluk ve kişilerin haberlerini içeren konularda yoğunlaşmaktadır. Bu durum da Süyûtî'nin, *ed-Dürrü'l-mensûr*'u yazarken yalnızca rivayetleri bir araya getirmeyi ve okuyucuya sunmayı amaçladığını bir kez daha tes-cillemektedir. Zaten Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*'da ayetleri tamamıyla derleyip topladığı rivayetlerle açıklamış, şahsi bir görüş belirtmemiştir. Böylelikle ayetlerin yorumuna dair; hadisler, rivayetler ve şiirlerden oluşan devasa bir külliyyat ortaya koymayı başarmıştır. Kısacası *ed-Dürrü'l-mensûr*'a göz atan bir tefsir okuyucusu; müfessirin şahsi kanaatlerinden uzak bir şekilde, nakledilen rivayetler aracılığıyla murâd-ı ilâhîyi anlamaya çalışacaktır. *ed-Dürrü'l-mensûr*, tam da böylesi bir okumayı mümkün kılacak şekilde inşa edilmiştir. Buna rağmen *ed-Dürrü'l-mensûr*'da az da olsa Süyûtî'nin bazı değerlendirmelerine rastlanmaktadır. Mesela o kimi rivayetlerin senedine ilişkin zaman zaman; “filan kişi sahih bir senedle”, “kavî bir senedle”, “ravileri sika bir senedle”, “zayıf bir senedle”, “vâhid bir senedle”, “meçhul ravisi/ravileri olan bir senedle” gibi ifadeler kullanarak görüş belirtmiştir.¹⁰⁰

Süyûtî *ed-Dürrü'l-mensûr*'u hazırlarken en çok İbn Ebî Hâtim'den (ö. 327/938) yararlanmıştı. Öyle ki neredeyse eserinin her sayfasında onun ismi yer almaktadır. Bu ilgi, Süyûtî'nin İbn Ebî Hâtim tarzında, ayetler hakkında çok fazla değerlendirme içermeyen bir eser yazma çabasının yansıması gibidir. Zira *ed-Dürrü'l-mensûr*; İbn Cüreyc (ö. 150/767), Süfyân es-Sevrî, Taberî, İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî (ö. 318/930) ve Sa'lebî (ö. 427/1035) gibi müfessirlerin rivayet metoduyla yazdıkları tefsirlerden en çok bu yönüyle ayrılmaktadır.¹⁰¹ Ne var ki Süyûtî çok daha geç bir dönemde yaşaması sebebiyle farklı eserler görme fırsatını yakalamış ve tefsirini bu eserlerdeki bilgilerle zenginleştirmiştir. Onun benimsediği yöntem, *ed-Dürrü'l-mensûr*'a pek çok eseri cemedan, özgün ve ansiklopedik bir tarz kazandırmıştır.

⁹⁹ Türkî, “Mukaddimetü't-tahkîk”, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/7-8; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 2/233.

¹⁰⁰ Türkî, “Mukaddimetü't-tahkîk”, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/8-10.

¹⁰¹ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2001), 87-92.

2.3. Kaynakları ve Önemi

Süyûtî'nin bu tefsirini önemli kılan etkenlerden biri de kaynaklarıdır. Zira Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr*'u; İbn Cüreyc'in, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795), Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812), Firyâbî'nin ve Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863-64) tefsirleri; İbnü's-Seken'in (ö. 353/964) *es-Sahîh*'i, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27) *el-Câmi*'leri gibi önemli kaynakları barındırmaktadır. Bu eserlerin ortak özelliği asıllarının günümüze ulaşmamış olmasıdır. Yine; Ebû Avâne el-İsferâyîni'nin (ö. 316/929) *es-Sahîh*'i, İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî'nin tefsiri, Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) sünenleri; Taberî'nin *Tehzîbü'l-âsâr*'ı ve İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930) bir kısmı elimizde olan *et-Tefsîr*'i de Süyûtî'nin aktarımlar yaptığı eserlerdendir. Bu eserlerin ortak özelliği ise günümüzde yalnızca bazı parçalarının mevcut olmasıdır.¹⁰² Süyûtî işte bu eserleri yer yer alıntılarla parça parça da olsa bize ulaştırmıştır. Onun asılları günümüze ulaşamamış ya da eksik ulaşmış kitaplardan aktardığı rivayetler, *ed-Dürrü'l-mensûr*'un yüzde kırkına tekabül etmektedir. Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ı, İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*'i, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) "*Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*"i ve Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*'i ise Süyûtî'nin başlıca tam kaynaklarıdır. Bu şekliyle *ed-Dürrü'l-mensûr*'un 400'e yakın kaynaktan istifade edilerek hazırlandığı düşünülmektedir.¹⁰³ *ed-Dürrü'l-mensûr*, geride saydığımız çeşitli sebeplerden ötürü içerik bakımından eleştirilmeye müsait olsa bile zikredilen bu eserleri kısmen de olsa cemetmiş olması onun ne kadar önemli bir yapıt olduğunu göstermektedir. İşte bu sebeple tefsir ilmi konusunda araştırma yapmak ve bilhassa selef rivayetlerine vakıf olmak isteyen bir kişi, *ed-Dürrü'l-mensûr*'a mutlaka başvurmalıdır.¹⁰⁴

ed-Dürrü'l-mensûr'un günümüze çok sayıda yazması ulaşmıştır. O, tefsir alanındaki şöhretiyle sonraları; Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu'l-kadîr*'i, Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-me'ânî*'si, Tabâtabâî'nin (1904-1981) *el-Mîzân*'ı ve Muhammed İdrîs Kandehlevî'nin (1899-1974) *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ı gibi çeşitli tefsirlere kaynaklık etmiştir. İlerleyen süreçte Şîi tefsir çevrelerince eserin benzerleri vücuda getirilmiştir. Öte yandan Taberî ve Sa'lebî gibi bazı müfessirlerin tefsirleri, tahkik aşamasında *ed-Dürrü'l-mensûr* ile karşılaştırılmış ve metin kontrolleri onun üzerinden sağlanmıştır. İbn Ebî Hâtim tefsiri gibi kimi eserlere ait eksik kısımlar yine *ed-Dürrü'l-mensûr*'dan hareketle tamamlanmıştır. Tüm bu sayılanlar, eserin kendinden sonraki dönemlerdeki etkileri bağlamında değerlendirilmeye müsait verilerdir. *ed-Dürrü'l-mensûr*'un basımı ise ilk kez Fîrûzâbâdî'nin *Tenvîrü'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs* adlı eseriyle birlikte âyet numaraları ve noktalama işaretleri olmaksızın 6 cilt şeklinde, Kahire'de, 1986 yılında yapılmıştır. Sonraları eser geliştirilmiş ve müstakil bir şekilde yeni basımları çıkmıştır. Eserin en nitelikli tahkikli neşri ise Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî nezaretinde, 16 cilt şeklinde, 2003 yılında, Kahire'de gerçekleştirilmiştir. Eser ayrıca *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*¹⁰⁵ adıyla ve 16 cilt halinde Türkçe'ye de çevrilmiştir.¹⁰⁶

3. Firyâbî'ye Atfedilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Bu bölümde Firyâbî'ye atfedilen rivayetler çeşitli açılardan değerlendirilecektir.

¹⁰² Türkî, "Mukaddimetü't-tahkîk", *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/8-9.

¹⁰³ Mesut Kaya, "ed-Dürrü'l-Mensûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Dijital Versiyon), Bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ed-durrul-mensur> (Erişim 21.01.2024).

¹⁰⁴ Türkî, "Mukaddimetü't-tahkîk", *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/9-10, 13.

¹⁰⁵ bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*, çev. Zekeriya Yıldız v.dğr., (İstanbul: Ocak Yayınları, 2016).

¹⁰⁶ Türkî, "Mukaddimetü't-tahkîk", *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/13-14; Kaya, "ed-Dürrü'l-Mensûr".

3.1. Sûreler Açısından

Firyâbî'nin neredeyse her sûreye ilişkin rivayeti mevcuttur. Rivayetlerin dağılımı ise şöyledir:

el-Fâtiha: 6, el-Bakara: 56, Âl-i İmrân: 26, en-Nisâ: 19, el-Mâide: 18, el-En'âm: 26, el-A'râf: 12, el-Enfâl: 6, et-Tevbe: 11, Yûnus: 3, Hûd: 5, Yûsuf: 11, er-Ra'd: 6, İbrâhîm: 4, el-Hicr: 5, en-Nahl: 10, el-İsrâ: 9, el-Kehf: 6, Meryem: 13, Tâhâ: 7, el-Enbiyâ: 11, el-Hac: 4, el-Mü'minûn: 5, en-Nûr: 22, el-Furkân: 34, eş-Şuarâ: 35, en-Neml: 23, el-Kasas: 47, el-Ankebût: 20, er-Rûm: 17, Lokmân: 12, es-Secde: 14, el-Ahzâb: 35, Sebe': 18, Fâtır: 8, Yâsîn: 8, es-Sâffât: 10, Sâd: 9, ez-Zümer: 6, el-Mü'min: 3, Fussilet: 6, eş-Şûrâ: 3, ez-Zuhruf: 11, ed-Duhân: 5, el-Câsiye: 1, el-Ahkâf: 1, Muhammed: 3, el-Fetih: 4, el-Hucûrât: 3, Kâf: 9, ez-Zâriyât: 9, et-Tûr: 2, en-Necm: 12, el-Kamer: 5, er-Rahmân: 11, el-Vâkıâ: 8, el-Hadîd: 3, el-Mücâdele: 1, el-Haşr: 2, el-Mümtehine: 2, el-Cumâ: 2, et-Teğâbün: 2, et-Talâk: 1, et-Tahrîm: 3, el-Mülk: 2, el-Kalem: 4, el-Hâkka: 4, el-Meâric: 1, el-Müzzemmil: 6, el-Müddessir: 3, el-Kıyâmet: 1, el-İnsân: 3, el-Mürselât: 1, en-Nebe: 5, en-Naziât: 1, Abese: 1, et-Tekvîr: 4, el-Mutaffifîn: 3, el-İnşikâk: 3, el-Bürûc: 3, et-Târik: 1, el-A'lâ: 5, el-Gâşiye: 2, el-Fecr: 18, el-Beled: 15, eş-Şems: 2, el-Leyl: 4, ed-Duhâ: 2, el-İnşirâh: 4, et-Tîn: 3, el-Alak: 2, el-Kadr: 1, el-Beyyine: 1, ez-Zilzâl: 1, el-Âdiyât: 1, et-Tekâsür: 2, el-Asr: 2, el-Hümeze: 1, el-Fîl: 6, Kureyş: 4, el-Mâûn: 7, el-Kevser: 1.

Bu rakamlar çerçevesinde Firyâbî'nin 102 sûre özelinde rivayeti olduğu görülmektedir. Onun aktarımlarının en yoğun olduğu sûreler ise sırasıyla; el-Bakara (56), el-Kasas (47), eş-Şuarâ (35), el-Ahzâb (35) ve el-Furkân (34) sûreleridir. Rivayetlerin yekûnu 839'dur.¹⁰⁷

3.2. Kaynakları Açısından

Bu bölümde Firyâbî'nin sahâbe ve tabiîn neslinden ravilerine değineceğiz.

3.2.1. Sahâbe Dönemi

Ümmü Umâre (ö. 13/634): 1, Meysere b. Mesrûk (ö. 21/642 yılı civarı): 1, Hz. Ömer: 9, Abdullâh b. Mes'ûd: 59, Ebü'd-Derdâ' (ö. 32/652): 1, Übey b. Kâ'b (ö. 33/654): 5, Hz. Osmân: 1, Selmân el-Fârisî (ö. 36/656): 3, Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656): 3, Hz. Alî: 38, Ebû Râfi' (ö. 40/660): 1, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63): 2, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665): 1, Ümmü Hâni' (ö. 50/670'ten sonra): 1, Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670): 1, Hz. Ebû Bekir (ö. 53/673): 2, Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675): 3, Ebû Hüreyre (ö. 58/678): 10, Hz. Âişe (ö. 58/678): 1, Semüre b. Cündeb (ö. 60/680): 1, Ümmü Seleme (ö. 62/681): 1, Abdullâh b. Nevfel: (ö. 63/682) 2, Abdullâh b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85): 3, İbn Abbâs: 212, Berâ' b. Âzib (ö. 71/690): 6, Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 73/692): 3, Abdullâh b. Ömer: 10, Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94): 2, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12): 3, Ebü't-Tufeyl (ö. 100/718-19): 1, Ebû Hayseme el-Ensârî (ö. ?): 2, Abdullâh b. Gannâm el-Ensârî (ö. ?): 1, Adiy b. Sâbit (ö. ?): 2

3.2.2. Tabiîn Dönemi

Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683): 3, Ebû Abdirrahmân es-Sülemî (ö. 73/692): 2, Esved b. Yezîd (ö. 75/694): 1, Yahyâ b. Ca'de (ö. 81/701): 1, Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700): 1, Abdullâh b. Şeddâd (ö. 82/701): 2, Ebû Sâlih Mâhân el-Hanefî (ö. 83/702): 1, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (ö. 85/704): 1, Ebû Rezîn (ö. 85/704): 1, Abdullâh b. Ma'kil b. Mukrin (ö. 88/707): 1, İbrâhîm et-Teymî (ö. 92/710-11): 2, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713): 8, İbrâhîm en-

¹⁰⁷ Bu rakam bizim esas aldığımız ve Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki'nin hazırladığı tahkike göre. Zira Dâru'l-Fikr'in 2011 yılında neşrettiği baskıda Firyâbî'ye ait olduğu söylenen 3 rivayete daha rastlanmaktadır. İlgili rivayetler için bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011), 2/263, 6/266, 6/320.

Nehaî (ö. 96/714): 4, Müslim b. Sabîh el-Hemâdânî (ö. 100/719): 3, Şehr b. Havşeb (ö. 100/719): 1, Sâlim b. Ebî'l-Cad (ö. 100/719): 1, Ebû Sâlih es-Semmân (ö. 101/719-20): 4, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721): 359, Yahyâ b. Vessâb el-Esedî (ö. 103/721): 1, Atâ b. Yesâr (ö. 103/721): 2, Ebû Amr eş-Şa'bî (ö. 104/722): 2, İkrime b. Abdillâh (ö. 105/723): 15, Dahhâk b. Müzâhim: 6, Tâvûs b. Keysân: (ö. 106/725): 1, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 108/726): 2, Hasen-ı Basrî: 7, Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729): 1, Mekhûl b. Ebî Müslim (ö. 112/730): 1, Abdullah b. Ubeyd (ö. 113/732): 3, Katâde b. Diâme (ö. 117/735): 2, Ebû Muhammed es-Süddî (ö. 127/745): 1, Yezîd b. Ebî Ziyâd (ö. 137/755): 1, İbrâhîm b. Abdillâh (ö. 145/763): 1, Süleyman b. Hayyân el-Ca'ferî (ö. 189/805): 1, Süfyân es-Sevrî: 1, Mâlik b. Enes (ö. 179/795): 1, Muhammed b. Ca'fer el-Medâinî (ö. ?): 1, Müslim b. İmrân el-Kûfî (ö. ?): 1.

3.3. Rivayetlerin Oransal Karşılıkları

Yukarıda sunduğumuz bilgilerden Firyâbî'nin; 33 sahabîden 392 adet, 38 tabîiden de 447 adet rivayette bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu veriye göre Firyâbî'nin aktarımlarının %46,72'sini sahâbe rivayetleri, %53,28'sini de tabîin rivayetleri oluşturmaktadır. Bu yönüyle Firyâbî'nin her iki nesilden de neredeyse eşit oranda faydalandığı anlaşılmaktadır. Firyâbî'nin aktardığı hadisler ise toplam rivayetlerin %3,09'luk kısmına denk düşmektedir.¹⁰⁸

Sahâbe rivayetleri içerisinde 212 rivayeti bulunan İbn Abbâs'ın aktarımları, bu alanın %54,08'lik bir bölümüne tekabül ederken genel toplamın %25,26'lık kısmını oluşturmaktadır. Abdullah b. Mes'ûd'un 59 rivayeti ise kendi alanının %15,05'lik bir kısmını, genel toplamınsa %7,03'sini kapsamaktadır. Hz. Ali'nin 38 adet rivayeti de kendi alanının %9,69'unu, genel toplamın ise %4,52'sini teşkil etmektedir. Tâbiîn rivayetlerine bakıldığında ise; Mücâhid b. Cebr'in 359 adet rivayetinin bu alanın %80,31'ü gibi çok büyük bir bölümünü meydana getirdiği gözlemlenmektedir. Mücâhid b. Cebr'in genel toplamdaki oranı ise %42,78'dir. Mücâhid aynı zamanda Firyâbî'nin açıklamalarına en çok başvurduğu kişidir. Ondan sonra 212 rivayete sahâbe neslinden İbn Abbâs gelmektedir. Dolayısıyla Firyâbî tabîin neslinden en büyük ilgiyi Mücâhid'e göstermiştir. Bu konuda istifade ettiği bir sonraki isim ise İkrime'dir. İkrime'nin 15 rivayeti tâbiîn rivayetlerinin %3,35'ini, genel toplamınsa %1,78'ini oluşturmaktadır. Bir diğer tabî Saîd b. Cübeyr'in 8 rivayeti kendi ölçeğinin %1,78'ini, genel toplamınsa %0,95'ini teşkil etmektedir. Tâbiîn neslinin muteber şahsiyetlerinden Hasan-ı Basrî'nin 7 rivayeti kendi sahasının %1,56'sına, genel toplamın da %0,83'üne denk düşmektedir. Son olarak Dahhâk b. Müzâhim'in 6 rivayeti tabîin rivayetlerinin %1,34'ünü, tüm rivayetlerin ise %0,71'ini meydana getirmektedir. Firyâbî'nin kaynaklarının rivayet sayıları ve genel toplama oranları işte bu şekilde bir görünüm arz etmektedir.

3.4. Rivayetlerin Tefsirde Kullanımı

Bu bölümde Firyâbî'nin rivayetleri tefsire yansıtış şekilleri bakımından incelenecektir.

¹⁰⁸ Sözü edilen hadis-i şeriflerin ravileri ve aktardıkları hadis sayıları şöyledir: Ümmü Seleme: 1, İbn Mes'ûd: 1, Ebû Râfî: 1, Ebû Mûsâ el-Eş'arî: 1, Ümmü Hânî' (ö. 50/670'ten sonra): 1, Sa'd b. Ebî Vakkâs: 1, Ebû Hureyre: 3, Hz. Âişe: 1, İbn Abbâs: 3, Berâ b. Âzib: 1, Enes b. Mâlik: 1, Übey b. Ka'b: 1, Abdillâh b. Gannâm: 1, Ebû Hayseme el-Ensârî: 1, Ümmü Ümâre el-Ensâriyye: 1, İbn Ömer: 1, Yahyâ b. Ca'de: 1, Mâhân el-Hanefî: 1, İbrâhîm b. Yezîd: 1, Ata b. Yesâr: 1, Muhammed b. Kâ'b b. Süleym el-Kurazî: 1, Ebû Câ'fer el-Medâinî: 1.

3.4.1. Kavram ve Kelime Odaklı İzahlar

Firyâbî aktarımlarıyla kimi zaman kavramların kimi zaman da kelimelerin izahına yardımcı olmuştur.¹⁰⁹ Bu bağlamda, فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ بِالتَّائِبِينَ *“Kim tâğûtu reddederse...”*¹¹⁰ âyetinde geçen الطَّاغُوت/et-Tâğût kavramı, Firyâbî'nin hakkında bilgi aktardığı kavramlardandır. Müfessirler tarafından tâğûta dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Mâtürîdî (ö. 333/944) tâğûtun Allah'tan başka tapınılan ve doğru yoldan saptıran her türlü varlık olduğunu söylemektedir. Buna göre kelimenin kapsamına putlar ve insanların yanı sıra Allah'tan başkasına ibadet etmeye davet eden kâhinler de girmektedir.¹¹¹ Diğer bazı müfessirler de bu kelimenin şeytan, küfür, sihirbaz,¹¹² insan ve cinlerin kötü karakterlileri, kötülüğü emreden nefis¹¹³ gibi manalara gelebileceğini ifade etmişlerdir. Firyâbî ise tâğûtun şeytan olduğu görüşünü Hz. Ömer'e dayandırarak iki yerde nakletmiştir.¹¹⁴

Firyâbî yalnızca tartışmalı konular hakkında bilgi aktarmamıştır. O aynı zamanda yaptığı nakillerle ulemânın tekrar edegeldiği sahih bilgilerin taşıyıcılığını da üstlenmiştir. Bu durumun bir örneği olarak, أَلْتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ *“O tövbekârlar, ibadet edenler, hamd edenler, oruç tutanlar...”*¹¹⁵ âyetindeki السَّائِحُونَ/es-Sâihûn ifadesini zikredebiliriz. Zira tefsir ulemâsı arasında burada bahsi geçenlerin oruç tutanlar olduğu yönünde genel bir kabul söz konusudur.¹¹⁶ Firyâbî de aynı minvalde; biri İbn Abbâs, biri İbn Mes'ûd, bir diğeri de Ebû Hureyre'den olmak üzere üç rivayet aktarmıştır. Ayrıca Ebû Hureyre kanalıyla sunulan rivayet, bazı kimselerin Hz. Peygamber'e gelerek burada bahsi geçen kişilerin kimler olduğunu sorması üzerine yapılan bir açıklamadır. Hz. Peygamber bu soruyu soranlara cevaben *“Bunlar oruç tutanlardır.”* demiştir.¹¹⁷

3.4.2. Genel İzahlar

Firyâbî âyetlerin genel manalarına yönelik izahlar da aktarmıştır.¹¹⁸ Bu türe örnek olarak, وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا *“Dünyadan nasibini unutma!”*¹¹⁹ âyeti hakkında zikredilenleri ele alabiliriz. Bazı müfessirler bu âyeti, kişinin dünyada kendisini kurtaracak ameller işlemesi ve itaat yolunda olması şeklinde anlamışlardır. Ancak aynı âyeti; kişinin helali talep etmesi, kendine yetecek ve hayatını güzelleştirecek dünyalıklar/rızıklar edinmesi şeklinde anlayanlar da olmuştur.¹²⁰ Bu konuda Firyâbî her iki görüşe uygun rivayetlere de değinmiştir. Zira o, İbn Abbâs ve Mücâhid'e dayandırarak buradan anlaşılması gerekenin, kişinin ahireti için amel etmeyi unutmaması olduğu yönünde üç ayrı rivayette bulunmuştur. İkinci görüşü destekler

¹⁰⁹ Firyâbî'nin bu konudaki diğer bazı rivayetleri için bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/309, 6/116-117, 8/614, 11/148, 591, 12/616, 14/633 vd.

¹¹⁰ el-Bakara 2/256.

¹¹¹ Ebüssuud Efendi, *Ehl-i's-sünne*, thk. Mecdî Baslum (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 2/240.

¹¹² Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-i ğavâmiz-i't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beirut: Dâru'l-Küttâb el-Arabiyy, 1986), 1/304.

¹¹³ Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İskilî el-İmâdî, *İrşâdü akli's-selîm* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.), 1/250.

¹¹⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/200, 4/484.

¹¹⁵ et-Tevbe 9/112.

¹¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an* (Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.), 14/502-506; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i's-sünne*, 5/490.

¹¹⁷ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/546-547.

¹¹⁸ Diğer örnekler için bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/646-649, 11/146, 15/504, 644 vd.

¹¹⁹ el-Kasas 28/77.

¹²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/524-525; Ebüssuud, *İrşâdü akli's-selîm*, 7/25.

nitelikte ise Hasan-ı Basrî'nin, “*Sana yetecek kadar dünyalığı yanında bırak ve arta kalanı önden gönder (ahiretin için hazırla).*” sözünü nakletmiştir.¹²¹

Konunun diğer örneği, فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ “*O halde bir işi bitirince hemen diğerine koyul.*”¹²² âyetidir. Bu âyet bazı müfessirlerce, “*Namazını birince hemen duaya başla ve Allah'tan ihtiyaçlarını yerine getirmesini iste.*” şeklinde anlaşılırken bazılarına göre ise, “*Cihattan gelince hemen ibadete dön.*” şeklinde anlaşılmıştır. Bu konuda “*Dünya işlerini bitirince hemen ibadete dön.*” diyenler de olmuştur. Tefsirinde tüm bu görüşleri nakleden Taberî, netice itibarıyla buradaki boş kalma ve bir işe koyulma halinin hususileştirilmemesi gerektiğini ve insanın herhangi bir işini bitirince yenisine başlamasının, boş kalmamasının en doğrusu olacağını vurgulamaktadır.¹²³ Firyâbî ise bu âyet hakkında Mücâhid'den iki farklı yorum nakletmektedir. Bu yorumların ilki, “*Namazını bitirdiğin zaman duaya başla ve ihtiyaçlarını iste.*” şeklindeyken diğeri, “*Kendi şahsi işlerini bitirdikten sonra namaza koyul ve ihtiyaçlarını sadece rabbinden iste.*” şeklindedir.¹²⁴ Bu yönüyle Firyâbî'nin aktardığı birinci görüşte; bitirilen işten maksadın namaz, başlanan işten maksadın ise dua olduğu bildirilmektedir. Diğer görüşte ise bitirilen işin şahsi işler, başlanan işin de namaz olduğu ortaya çıkmaktadır.

3.4.3. Ulûmü'l-Kur'ân Hakkındaki İzahlar

3.4.3.1. Kıraatler

Firyâbî'nin kıraat ilmine ilişkin nakilleri de bulunmaktadır.¹²⁵ Bu kapsamda kıraat âlimleri arasında مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ “*Din gününün sahibi...*”¹²⁶ âyetinde geçen مَالِكِ kelimesinin okunuşunda ihtilaf mevcuttur. Bu kelimenin مَالِكِ şeklinde okunması gerektiğini savunanlar kıyamet gününde meliklerin çok ancak gerçek mâlikin tek olacağı, harf ziyadeleştiğinde sevabın da ziyadeleşeceği ve مَالِكِ ifadesinin مَلِكِ ifadesine nazaran hem tasarruf yetkisi hem de kapsayıcılık bakımından evlâ olduğu görüşündedir. Ünlü kıraat âlimi Âsım (ö. 127/745), bu okuyuşu tercih edenlerdendir. Kelimeyi مَلِكِ şeklinde okuyanlar ise mülkiyet sahibi olmak bakımından her beldede bir mâlik olduğunu, ancak sultanlık bakımından melikin tek olduğunu söylemişlerdir. En önemlisi de Nâs 114/2. âyette bulunan مَلِكِ النَّاسِ ifadesinden ötürü bu okuyuşu tercih etmişlerdir.¹²⁷ Bir diğer kıraat âlimi Ebû Amr (ö. 154/771) ise مَلِكِ ifadesinin مَالِكِ ifadesinden daha belîğ olduğunu söylemiş ve bu okuyuşu benimsemiştir.¹²⁸ Firyâbî bu konuda Hz. Ömer ve Ebû Hureyre'nin okuyuşlarının مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ formunda olduğuna dair iki rivayet aktarmaktadır.¹²⁹ Yani Firyâbî, Âsım kıraatine uygun okuyuşu nakletmektedir.

Okuyuşunda ihtilaf bulunan bir diğer ifade de وَأَنْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ تُنْشَرُهَا “*Kemiklere bak. Onları nasıl düzeltiyoruz?*”¹³⁰ âyetinde geçen تُنْشَرُهَا ifadesidir. Nâfi' (ö. 169/785), İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 154/771) ve Hasan-ı Basrî bu ifadeyi ر harfi ile تُنْشَرُهَا şeklinde okumuştur. Onların dışında kalan İbn Âmir (ö. 118/736), Âsım, Hamzâ (ö. 156/773), Kisâî (ö. 189/805), Halef (ö. 229/844) ve cumhur kıraat imamları ise bu ifadeyi ِ harfi ile تُنْشَرُهَا şeklinde okumuşlardır. Hal böyle olunca bu okuyuş farkları bir miktar da olsa manaya etki eder

¹²¹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 11/510.

¹²² el-İnşirâh 94/7.

¹²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/497.

¹²⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 15/504.

¹²⁵ Diğer örnekler için bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 11/5, 476-477, 13/219-220.

¹²⁶ el-Fâtiha 1/4.

¹²⁷ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-gayb/et-Tefsîrü'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1999), 1/205-206.

¹²⁸ Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 4/109.

¹²⁹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/71.

¹³⁰ el-Bakara 2/259.

olmuştur. Zira نُنشِرُهَا “düzenlemek”, نُنشِرُهَا ise “diriltmek” manasına gelmektedir. Yine de her iki kelimeden de çürümüş kemiklerin düzenlenip eski haline getirilmesi anlaşılabilir. ¹³¹ Firyâbî, Zeyd b. Sâbit'in bu kelimeyi نُنشِرُهَا şeklinde, ز harfi ile okuduğunu aktarmaktadır. Ayrıca rivayetin devamında Zeyd b. Sâbit'in şahsi mushafına da âyeti bu şekilde kaydettiği belirtilmektedir. Öte yandan Firyâbî, bu kelimenin İbn Abbâs tarafından نُنشِرُهَا formunda, ر harfi ile okunduğunu da rivayet etmiştir. ¹³² Dolayısıyla Firyâbî, buradaki anlayış farkına dair her iki okuyuşa da imkân tanıyacak rivayetleri nakletmiştir.

3.4.4.2. Muhkem-Müteşâbih

Muhkem ifadeler başka bir ihtimal taşımayacak derecede manaya açıkça delalet eden ifadelerdir. Müteşâbih ise anlam yönünden birden fazla ihtimal içermesinden dolayı anlaşılması güç olan lafız veya sözler için kullanılan bir kavramdır. ¹³³ Firyâbî bu konuda Mücâhid'in, “*Muhkem ayetler helal ve haram belirten ayetlerdir. Bunların dışında olanlar ve birbirini doğrulayan ayetler ise müteşâbih ayetlerdir.*” dediğini aktarmaktadır. ¹³⁴ Bu tarifte muhkem ayetlerin kendileriyle bir hükme varılabilecek kadar açık olduğu, müteşâbih ayetlerin ise ancak birbiri arasında münasebet kurarak ve tefekkür ederek anlaşılabilir ayetler olduğu vurgulanmaktadır. Bir diğer yönden müteşâbih ifadelerin tevili hakkında temelde selef ve halef anlayışı olmak üzere iki anlayıştan bahsedilebilir. Selef anlayışına göre müteşâbih ifadeler yorumlanamaz, olduğu gibi inanılır ve manası Allah'a havale edilir. Halef anlayışına göre ise müteşâbih ifadeler Allah'ın zatına layık ve Arap dilinin kurallarına uygun bir şekilde açıklanabilir. ¹³⁵ Şimdi bu bilgiler üzerinden Firyâbî'nin bu konudaki tutumunu anlamaya çalışabiliriz.

Firyâbî müteşâbih ifadelerden kabul edilen kürsî, arş, sûr, istivâ ve hurûfu mukattaa hakkında nakiller yapmaktadır. Kürsî ve arşa ilişkin her biri İbn Abbâs'ın sözü olan üç rivayet paylaşmaktadır. Bunların ilki, “*Kürsî, Yüce Allah'ın iki ayağını koyduğu yerdir. Arşın büyüklüğünü ise hiç kimse takdir edemez.*” ¹³⁶ şeklindedir. İkincisi, arşın altında su, suyun altında da rüzgâr olduğunu açıklayan rivayettir. ¹³⁷ Son rivayet de Allah'ın arşının su üzerinde bulunduğu ve burada iki cennet edinip onları inci ile kapladığı şeklindeki rivayettir. ¹³⁸ Sûr hakkında ise Firyâbî, “*Sûr'a üflendiği günde hükümlerlik onundur.*” ¹³⁹ âyeti özelinde Mücâhid'den sûrun boruya benzer bir şey olduğu bilgisini aktarmaktadır. ¹⁴⁰ İstivâya dair, “*Şüphesiz ki rabbiniz gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ edendir.*” ¹⁴¹ âyetinin tefsirinde yine Mücâhid'den Allah'ın arşa istivâ ettiğini bildirmiştir. ¹⁴² Hurûfu mukattaaaya yönelik olarak da كِهَيْبَتِ اَيْتِنْدِكِ ¹⁴³ harfleri İbn Abbâs'ın; “Kebîr”, “Hâdî”, “Emîn”, “Azîz” ve “Sâdık” biçiminde yo-

¹³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/307-308.

¹³² Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/216-217.

¹³³ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 2/270.

¹³⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/448.

¹³⁵ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâr-u'l İlm li'l-Melâyîn, 2000), 284.

¹³⁶ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/189.

¹³⁷ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/18.

¹³⁸ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 11/697.

¹³⁹ el-En'âm 6/73.

¹⁴⁰ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6/97.

¹⁴¹ el-A'râf 7/54.

¹⁴² Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6/421.

¹⁴³ Meryem 1/19.

rumladığını söylemiştir.¹⁴⁴ Böyle bakıldığında Firyâbî'nin kürsî, arş, sûr ve hurûfu mukattaa etrafında yapılan yorumları paylaşması, onun müteşâbih ayetlerin tevili noktasında halef anlayışına sahip olduğunu düşündürürken istivâya dair herhangi bir açıklama içermeyen tek bir rivayet aktarması da selefin tavrına benzemektedir.

3.4.4.3. Nâsîh-Mensûh

Firyâbî'nin tefsir ilminde geniş bir yer tutan nâsîh-mensûh konusuna değinen nakilleri de mevcuttur.¹⁴⁵ Nâsîh-mensûh; Katâde b. Diâme, Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Dâvud es-Sicistânî (ö. 275/889) gibi pek çok âlimin eser yazdığı önemli bir konudur.¹⁴⁶ Terim olarak nesh, şer'î bir hükmün kendisinden sonra gelen yeni bir şer'î bir delille yürürlükten kaldırılması demektir.¹⁴⁷

Firyâbî'nin nesh hakkında aktardığı bilgilerden biri, وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ “Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir.”¹⁴⁸ âyetinde geçen وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ ifadesi çerçevesindedir. Onun bildirdiğine göre İbn Abbâs bu âyetin neshedilmediğini, bilakis burada oruç tutmaya gücü yetmeyen yaşlı erkek ile yaşlı kadının kastedildiğini söylemektedir. Bu kişiler her bir gün yerine bir yoksulu doyururlar ve tutamadıkları günleri de kaza etmezler.¹⁴⁹ İbn Abbâs'ın böyle bir açıklamada bulunmasının sebebi, bu ifadeyi “orucu tutabilecek durumda olanlar” şeklinde anlamış olmasıdır. Zira bu anlama göre orucun farz kılındığı dönemde insanlar oruç tutmaya gücü yetsin yahut yetmesin oruç tutmak ya da oruç tutmayıp yerine fidye vermek arasında muhayyer bırakılmışlardır. Böylece kimi orucunu tutmuş kimi ise fidye vermiştir. Bu hususta herhangi bir zorlama ya da kınamayla karşılaşmamışlardır. Fakat bu uygulama daha sonra فَلْيَصُمْهُ “Kim o aya (Ramazan'a) ulaşırsa oruç tutsun.”¹⁵⁰ ayetiyle kaldırılmıştır. Ancak bu konuda İbn Abbâs gibi düşünen pek çok âlim de bulunmaktadır.¹⁵¹ Firyâbî, bu âyetin izahına yönelik olarak mevcut iki görüşten biri olan, âyetin mensûh olmadığı görüşünü nakletmektedir.

Nesh konusunun diğer örneği, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيْسَ أَذْنُكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ “Ey iman edenler! Hizmetinizde bulunanlarla içinizden henüz ergenlik çağına gelmemiş olanlar yanınıza gelmek için sizden üç vakitte izin alsınlar.”¹⁵² âyetidir. Âyette; sabah namazından önce, öğle vaktinde ve yatsı namazından sonra çocuklarla hizmetçilerin karı-kocanın bulunduğu odalara girerken izin istemeleri emredilmektedir. İbn Arabî (ö. 543/1148) bu âyetin mensûh olup olmadığını “*Ahkâmü'l-Kur'ân*” adlı eserinde tartışmaktadır. Onun İbn Abbâs'a dayandırdığı bir görüşe göre bu âyet geldiğinde mü'minler maddi açıdan sıkıntı çekmekteydi. Öyle ki evlerinde ne kapı ne perde ne de mahremiyeti sağlayacak bir bölme vardı. İşte buradaki çocuk ve hizmetçileri kapsayan emir bu sebeple getirilmişti ve müslümanların maddi durumları düzelince uygulanması terkedilmişti. Ne var ki İbn Arabî

¹⁴⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 10/7.

¹⁴⁵ Bu başlık altında zikredilmeyen diğer rivayet için bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/272.

¹⁴⁶ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşi eş-Şâfîî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 2/28.

¹⁴⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2/176.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/184.

¹⁴⁹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 2/181.

¹⁵⁰ el-Bakara 2/185.

¹⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/419-438; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhihi*, thk. Ebû Abdillâh el-Âmilî (Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, 1940), 61-65; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Yeni Doğan Yayın Dağıtım, ts.), 1/512.

¹⁵² en-Nûr 24/58.

bunu “çok zayıf bir görüş” olarak değerlendirmektedir.¹⁵³ Ancak Hanefi usulcüsü Cessâs (ö. 370/981), buradaki hükmün bir sebebe matuf olarak geldiğini, “*Sebeb kalktığına hüküm de kalkar.*” kaidesince izin alma sebebi olan mahremiyeti sağlayacak bir malzemenin temin edilememesi durumunun ortadan kalkışıyla izin alma hükmünün de kalktığını, yani buradaki durumun neshle bir ilgisi olmadığını söylemektedir. Böylece konuya farklı bir perspektif kazandırarak nesh ihtimaline kapıları kapatmaktadır.¹⁵⁴ Firyâbî ise Şa'bi'nin “*Bu âyet neshedilmiştir.*” dediğini aktarmaktadır.¹⁵⁵ Bu rivayet Cessâs ve İbn Arabî'nin görüşüne uygun düşmektedir.

3.4.4.4. Garîbü'l-Kur'ân

“Garîb”, kelime manasıyla “yakınlarından uzak olan”, “tek ve nadir olan” anlamına gelmektedir. Bu kelime Kur'ân ayetleri hakkında bir terim olarak kullanıldığında ise, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması güç olan sözcüklerini ifade etmektedir.¹⁵⁶ Garîbü'l-Kur'ân'a dair Firyâbî'nin üç adet rivayeti bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, *وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ* “*Hatırlayın ki sizden sağlam bir söz almıştık ve Tûr'u üzerinize kaldırmıştık.*”¹⁵⁷ âyetinde geçen *الطُّور*/et-Tûr kelimesi hakkındadır. Firyâbî bu kelimeye dair Mücâhid'in, “*Tûr, Süryânî dilinde dağ demektir.*” dediğini aktarmaktadır.¹⁵⁸ İkincisi, *السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ* “*O gün gökler paramparça olacaktır.*”¹⁵⁹ ayetindeki *السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ* kısmına ilişkindir. Burada da İbn Abbâs'ın, “*Bu, Habeş dilinde 'Gök onunla (Allah ile) doludur.' anlamındadır.*” yönündeki açıklamayı nakletmektedir.¹⁶⁰ Bu konudaki son rivayet ise, *لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* “*Göklerin ve yerin anahtarları O'ndadır.*”¹⁶¹ âyeti çerçevesinde aktarılmaktadır. Firyâbî'nin bildirdiğine göre Mücâhid, buradaki *مَقَالِيدُ* kelimesinin Fârisî dilinde “anahtarlar” anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁶² Garîbü'l-Kur'ân sahasında müstakil eserleri bulunan İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Râgıb el-İsfahânî'ye göre de Tûr, dağ demektir.¹⁶³ *السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ* ifadesi “göğün yarılıp parçalanması” anlamına gelmektedir.¹⁶⁴ *مَقَالِيدُ* ifadesi ise Fârisî dilinde anahtarlar anlamındadır.¹⁶⁵ Buna göre Firyâbî'nin nakillerinin anlamca Garîbü'l-Kur'ân sahasının temel eserlerindeki bilgilerle belli ölçülerde uyduğu görülmektedir. Nitekim sahada bu kanaatlerin oluşmasına sebep olan temel etkenlerden biri de Firyâbî'nin kendilerinden alıntılar yaptığı İbn Abbâs ve Mücâhid gibi tefsir ilminin önde gelen âlimlerinin açıklamaları olmalıdır.

3.4.4.5. Münâsebâtü'l-Kur'ân

Münâsebetü'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân'daki kelimelerin ve ayetlerin dizilişindeki hikmetleri bildiren ilimdir.¹⁶⁶ Firyâbî nakillerinde bu ilmin sahasına giren bilgiler paylaşmaktadır.¹⁶⁷

¹⁵³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (İbnü'l-Arabî), *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/414.

¹⁵⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 1994), 3/14-15.

¹⁵⁵ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 11/105-106.

¹⁵⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/3-5.

¹⁵⁷ el-Bakara 2/93.

¹⁵⁸ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/398-399.

¹⁵⁹ el-Müzzemmil 73/18.

¹⁶⁰ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 15/57.

¹⁶¹ ez-Zümer 39/63.

¹⁶² Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 12/686.

¹⁶³ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbü'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978), 52, 281, 423; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1991), 528.

¹⁶⁴ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, 494; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 640.

¹⁶⁵ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, 384; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 682.

¹⁶⁶ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî el-Bikâî, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübü'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/5-6.

Ayetler arasındaki münasebetler, bu uğurda gayret gösteren müfessirler tarafından zaman zaman da olsa kavranabilir. Bu ilim, bazı tefsir âlimleri tarafından ihmal edilmiş ya da hak ettiği ilgiyi görememiş olsa da pek çok âlim de ondan istifade etmiştir. Tefsir ilminde münâsebetü'l-Kur'ân denince bazen tek bir ayetteki iki farklı cümle, bazen iki farklı âyet, bazen de iki farklı sûre arasındaki irtibat kastedilmektedir.¹⁶⁸

Bu konudaki ilk örneğimiz, *يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ* “Bir gün ki nice yüzler ağaracak, nice yüzler de kararacaktır. Yüzleri kararanlara, ‘İmanınızdan sonra inkâr ettiniz öyle mi? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı!’ (denir).”¹⁶⁹ âyeti hakkındaki, İkrime’ye dayandırılan rivayettir. Firyâbî’nin haber verdiğine göre İkrime burada yüzleri kararmış kişileri açıklarken şöyle demiştir: “Bunlar peygamberlerine ve Muhammed’e inananlardır. Ancak Yüce Allah Muhammed’i gönderdiği zaman onu inkâr ettiler. Yüce Allah’ın أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ âyeti de bu mânâdadır.”¹⁷⁰ Burada tek bir ayetteki iki farklı cümle arasındaki münâsebeti işaret vardır. Buna göre hesap günü yüzleri kara olanlar da imanlarından sonra inkâra düşenler de önce Hz. Peygamber’in geleceğine inanan, geldiğinde ise onu inkâr eden Ehl-i kitap’tır.

Bu konunun ikinci örneği Firyâbî’nin İbn Mes‘ûd’a dayandırdığı rivayettir. Onun bildirdiğine göre İbn Mes‘ûd, *هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِي رَبُّكَ أَوْ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ* “İlle de kendilerine meleklerin gelmesini veya rabbinin gelmesini ya da rabbinden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar?”¹⁷¹ ayetinden kastedilenin, güneş ve ayın arkada duran iki deve gibi beraberce batıdan doğması olduğunu söylemiştir. Ardından da *وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ* “Güneş ve ay toplanır.”¹⁷² ayetini okumuştur.¹⁷³ Burada da iki farklı âyet arasındaki münasebet işlenmiştir.

3.4.5. Detaylara Yer Verilmesi

Firyâbî, nakilleri arasında tefsire katkısı diğerlerine nazaran daha az olan iki rivayete yer vermektedir. Söz konusu rivayelerin ilki, *فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ* “Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının.”¹⁷⁴ âyetinde geçen taşlar hakkındadır. Firyâbî, bu âyet hakkında İbn Mes‘ûd’un, “Burada zikredilen taşlar, kükürt taşlarıdır.” dediğini aktarmaktadır.¹⁷⁵ Ancak âyetin siyakında inkârcılar için hazırlanacak azabın şiddetinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla buradaki açıklama âyetin manasıyla doğrudan ilişkili değil gibi görünmektedir. Hatta böyle bir konuya kafa yormak tefsir okuyucusunun âyetin ana mesajından kopmasına dahi sebep olabilir. Konuya değinen Fahrüddîn Râzî (ö. 606/1210) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) buradaki ifadeyi “kükürt taşları” diye tahsis etmenin delilsiz bir tahsis olacağını söylemektedir.¹⁷⁶ Dolayısıyla burada cehennemdeki taşların mahiyetinden öte, âyetin ana mesajına odaklanmak daha anlamlı olsa gerektir.

Konunun ikinci örneği ise Firyâbî’nin İbn Mes‘ûd’dan aktardığı bir diğer rivayettir. İbn Mes‘ûd, el-A‘râf 7/40. âyette geçen, *وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ* “Deve iğnenin

¹⁶⁷ Burada sunulanların dışında kalan rivayet için ayrıca bk. Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 11/534.

¹⁶⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 1/36.

¹⁶⁹ Âl-i İmrân 3/106.

¹⁷⁰ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 3/722.

¹⁷¹ el-En‘âm 6/158.

¹⁷² el-Kıyâmet 75/9.

¹⁷³ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 6/266.

¹⁷⁴ el-Bakara 2/24.

¹⁷⁵ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 1/191.

¹⁷⁶ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 2/353; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrâru’l-te’vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1997), 1/58-59.

deliğinden geçmedikçe cennete de giremezler."¹⁷⁷ sözünden kastedilenin erkek deve olduğunu söylemiştir.¹⁷⁸ Fakat bu âyette Kur'ân'ı asılsız sayanların ve kibirlenenlerin cennete girebilmeleri için deve gibi büyük bir hayvanın iğne deliği gibi küçük bir yerden geçmesi şart koşulmaktadır. Bu durum ise akla aykırı ve imkansızdır.¹⁷⁹ Yine de İbn Mes'ûd belki de erkek develerin dişi develerden daha cüsseli oldukları için kâfirlerin cennete girmelerinin son derece olanaksız olduğunu belirtmek istemiş olabilir.

Sonuç

Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî 120/738 yılında Fâryâb'ta doğmuştur. Genç yaşta ilim yolculuğuna çıkmış; Beyrut'a, Şam'a, Mekke'ye, Kûfe'ye, Mısır'a ve son olarak da Kaysâriyye'ye gitmiştir. Seyahatlerinden sonra memleketine dönmemiş, 212/827'de Kaysâriyye'de vefat etmiştir. Tespitlerimize göre 37 kişiden hadis almış, 56 kişiye de hadis aktarmıştır. Bu kişiler arasında en dikkat çekici olanlar; Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Zâide b. Kudâme, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'dir. Buhârî çok genç yaşlarda Firyâbî'ye öğrencilik etmiştir. Firyâbî'nin hayatına en çok tesir eden kişi ise Süfyân es-Sevrî'dir. Hadis otoriteleri Firyâbî'yi çoğunlukla "sika" kabul etmiştir. Tefsire, hadise ve fıkha dair eserler yazmıştır.

Firyâbî'nin bazı tefsir rivayetlerini içeren *ed-Dürrü'l-mensûr* ise olabildiğince fazla rivayeti toplayabilmeye odaklı bir usûl ile yazılmıştır. Süyûtî bu eserinde ayetlerin izahını tamamen kullandığı rivayetlerle yapmıştır. Bu yönüyle eser mutlak bir rivayet tefsiridir. Süyûtî, eserini hazırlarken en çok İbn Ebî Hâtim'den etkilenmiştir. Öte yandan bu eser kaynakları bakımından önemlidir. Zira *ed-Dürrü'l-mensûr*'da 400 kadar kaynaktan yararlanılmıştır. Bunlardan bazıları elimizde olan ancak bazıları günümüze ulaşamamış eserlerdir. Süyûtî'nin asılları günümüze ulaşamayan ya da bir kısmı mevcut olan kitaplardan aktardığı rivayetler, *ed-Dürrü'l-mensûr*'un yüzde kırkını oluşturmuştur. Bu da eserin önemini gözler önüne sermektedir. Bu sebeple eser, tefsir araştırmacıları ve bilhassa selef rivayetlerine vakıf olmak isteyenler için eşsiz bir kaynaktır.

Firyâbî kimi zaman ayetlerde geçen kelime ve kavramları, kimi zaman da ayetleri genel manada açıklayan rivayetleri tercih etmiştir. Firyâbî'nin aktarımlarında ulûmü'l-Kur'ân konularına da değinilmiştir. Bu kapsamda onun rivayetlerinde; kıraatler, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih, garîbü'l-Kur'ân ve münâsebâtü'l-Kur'ân gibi ilimlere göndermeler bulunmaktadır. Bir diğer açıdan Firyâbî, rivayetlerinde bazen farklı görüşleri, bazen de birbirini destekleyen aynı görüşleri peş peşe sıralamıştır. O, farklı görüşleri zikrederek ayetlerin çeşitli yönlerden değerlendirilmesine olanak sağlamıştır. Onun müteşâbih ifadelerin yorumu hakkında selef ve halef arasında bir anlayışa sahip olduğu düşünülmektedir. Firyâbî'nin en fazla rivâyette bulunduğu kişiler İbn Abbâs ve Mücahid'dir.

İşte tüm bu yönleriyle Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, çağdaşları arasında hicri 3. asır hattının önemli tefsir kaynaklarından biri olarak temayüz etmektedir.

¹⁷⁷ el-A'râf 7/40.

¹⁷⁸ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6/390.

¹⁷⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14/240.

Kaynakça

- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşar Âvvâd. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1422/2002.
- Bağdâdî, Ebû'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh. *Merasideü'l-ittula' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411/1991.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1418/1997.
- Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen el-Hırbevî. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Semerkand Yay., 1435/2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, 1. Basım, ts.
- Buhârî. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Mahmud İbrahim Zayed. 2 Cilt. Halep: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1. Basım, 1397/1977.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 1414/1994.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebüssuud, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İskilîbî el-İmâdî. *İrşâdü akli's-selîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.
- Edirnevî, Mehmed b. Mehmed. *Tabakâtü'l müfessirîn*. thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1417/1997.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1394/1974.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî. *el-İrşâd fi ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. thk. Muhammed Said Ömer İdris. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408/1988.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Muavvaz ve Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1. Basım, 1417/1997.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medîneti Dımeşk*. thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Ömerî. 74 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1416/1995.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Haydarâbât: Dâiratü'l-Meârif, 1370/1952.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tebşiru'l-*

- muntebeh bi tahrîri'l-müştebeh*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Tağlîku't-ta'lik alâ sahîhi'l-Buhârî*. thk. Saîd Abdurrahman Musa. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1984.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Meârif en-Nizâmiyye, 1. Basım, 1326/1908.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî. *Vefâyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1415/1994.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabat: Dâiratü'l Meârif, 1393/1973.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbü'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhihi*. Beyrut: Şirket-ü Ebnâ-i Şerif el-Ensârî, 1421/2001.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütüb el-İlmiyye, 1413/1992.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Târîhu's-sikât*. Suudi Arabistan: Dâru'l-Bâz, 1405/1984.
- İsmâil Paşa, Bağdatlı. *Hediyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't Tûrâs el-Arabî, 1370/1951.
- Kaya, Mesut. “ed-Dürrü'l-Mensûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Dijital Versiyon). Erişim 21.01.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ed-durrul-mensur>
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâs, ts.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2001.
- Koçkuzu, Ali Osman. “Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/146. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü Ehl-i's-sünne*. thk. Mecdî Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1426/2005.
- Meâfirî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1992.

- Muhammed Mansûr, ez-Ziyâd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ: el-Kısmü'l-mütemmim litâbiü ehli'l-Medîneti ve min ba'dihim*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm, 1408/1987.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1412/1991.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-gayb/et-Tefsîrü'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 3. Basım, 1420/1999.
- Sabri, Âmir Hasan. *Min hadîsi el-İmâm Süfyân b. Saïd es-Sevrî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 1424/2004.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefâyât*. thk. Ahmet el-Arnâvut et-Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Muallimî el-Yemânî. 13 Cilt. Haydarabat: Dâiratü'l-Meârif, 1381/1962.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim). *Um-detü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Subhî es-Sâlih, İbrâhîm el-Lübnânî. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1420/2000.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-eş-Şâfiî. *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Süyûtî. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1435/2011.
- Süyûtî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1394/1974.
- Süyûtî. *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*. thk. Elisabeth Mary Sartain. Mısır: el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, 1440/2019.
- Süyûtî. *Hüsnü'l-muhâdara fî târihi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Ebû Muâz Târik b. Avazullah-Ebü'l-Fazl Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseyinî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1416/1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman. *Mevsûatü't-tefsîr-i'l-me'sûr*. 23 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2018.

- Türkî, Abdullah b. Abdülmuhsin. "Mukaddimetü't-tahkîk", *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*. mlf. Süyûtî 1/16. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1422/2001.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yeni Doğan Yayın Dağıtım, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez- et-Türkmânîed-Dımaşkî. *Siyer-u a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l Hadîs, 1426/2006.
- Zehebî. *el-Muğnî fi'd-duafâ*. thk. Nûreddîn İtr. Katar: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.
- Zehebî. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed El Becâvî. Dâru'l-Ma'rife. 4 Cilt. Beyrut, 1383/1963.
- Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşar Âvvâd. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî. *Tezkiretü'l-huffâz*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâik-i ğavâmiz-i't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Küttâb el-Arabiyy, 3. Basım, 1407/1986.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1376/1957.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez- ed-Dımaşkî. *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1422/2002.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Celalettin ALKAN

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The author declares that he have no competing interests.